Střední školy a formování inteligence ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století
(Na příkladu českých zemí)

Petr Kadlec

V české sociální historiografii 19. a počátku 20. století existuje řada témat, jimž nebyla z nejrůznějších důvodů věnována doposud adekvátní pozornost. Ke škodě českého sociálněhistorického výzkumu mezi ně náleží i problematika středoškolského vzdělávání. Nejsou tím však míněny tradičně pojímané dějiny středního školství, nýbrž jejich nástupce v podobě nových, moderně koncipovaných středoškolských dějin, které představují důležitou součást oboru označovaného v české historiografii obvykle jako *dějiny vzdělanosti*.[1] Rozdíl mezi „starými“ a „novými“ dějinami školství tkví v šíři spektra zkoumaných problémů, přístupu k pramenné základně, metodách práce a *last but not least* rovněž v tom, že „nové“ dějiny školství integrují oproti svým předchůdcům školská zařízení včetně pedagogů a studentů do celkového sociokulturního, hospodářského a politického vývoje společnosti. Jen minimálně nahlíželi zatím čeští historikové na školy 19. a počátku 20. století jako na kulturotvorné činitele, faktory emancipace různých segmentů populace a sociální mobility, prostředky asimilace, ale i místa sehrávající důležitou úlohu v komplexním modernizačním procesu, přeměně tradiční společnosti v moderní, formování občanské society resp. v podmínkách českých zemí jednotlivých národních občanských společností atd. Cílem této studie je předložit trochu jiný než v české historiografii obvyklý pohled na problematiku středního školství druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Střední školy (gymnázia, reálky, reálněgymnazijní kombinace popř. dívčí lycea) jsou zde pojímány jako skutečný mezistupeň mezi sférou primárního a terciálního vzdělávání, jejichž zdárné absolvování otevíralo, byť v různé míře, přístup na vysoké školy a zároveň představovalo vstupenku do diferencované sociální skupiny inteligence.[2] Předmětem zájmu je především proměna složení studentů,

[1] Základní přehled české tvorby k dějinám vzdělanosti KOSTLÁN, Antonín – SVATOŠ, Michal: *Dějiny vzdělanosti v českých zemích*. In: VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.-12. září 1999. Dolní Břežany 1999, s. 215-219; SVATOŠ, Michal: *Místo „dějin vzdělanosti“ v poválečné české historiografii*. In: Barvíková, Hana – Pazdera, David (eds.): K dějinám vědy a vědeckých institucí. Práce z Archivu Akademie věd – A, 7, 2002, s. 13–22; NOVOTNÝ, Miroslav: *Dějiny školství a vzdělanosti v české marxistické historiografii*. In: Jiroušek, Bohumil a kol.: Proměny diskursu české marxistické historiografie (Kapitoly z historiografie 20. století). České Budějovice 2008, s. 365-379; KADLEC, Petr: *Dějiny středního školství a vzdělanosti 19. a počátku 20. století v české a zahraniční historiografii*. In: Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy 2, 2011, 2 (v tisku).

[2] Předložené vymezení oblasti středního školství není nahodilé. Vychází z dobového členění soustavy školství, platných právních norem a navazuje na zahraniční vzory (německá historiografie, Gary B. Cohen ad.). Stranou takto definovaného středního školství stojí odborné školy (průmyslové, obchodní ad.) i ústavy pro vzdělání učitelů. Absolventy učitelských ústavů (po roce 1869 čtyřletých a ukončených maturitou) – učitele v oblasti nižšího školství – lze sice oprávněně považovat za příslušníky inteligence, avšak jejich maturitní vysvědčení

kteří nastupovali na středoškolské ústavy a aspirovali tak na vstup mezi vzdělanou elitu tehdejší společnosti. Předkládaný příspěvek nemůže mít pochopitelně jiné ambice než být pouze úvodem do problému, naznačit hlavní trendy vývoje struktur studentstva středních škol a přispět alespoň malým dílem k poznání okolností formování inteligence v českých zemích ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století.

V období od poloviny 19. století do vypuknutí první světové války zaznamenalo střední školství obecně nebývalý rozmach. Ve všech evropských zemích se dříve či později přistoupilo k jeho reformě, strukturální a funkční diferenciaci a proměně učebních osnov. Vedle kvalitativní stránky však docházelo rovněž k významným změnám kvantitativním: značnému nárůstu počtu středoškolských institucí, zahuštění sítě středních škol, zvyšování počtu studentů i jejich podílu na odpovídající věkové skupině populace.[3] Stranou naznačených trendů nezůstala ani rakouská část habsburské monarchie, kde bylo v roce 1848 zřízeno samostatné ministerstvo vyučování a o rok později (1849) byl provizorně přijat pro budoucí rozvoj středního školství reformní dokument zásadního významu - *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich.*[4] Tzv. *Nástin* se stal základem organizace středoškolské soustavy v Rakousku až do vypuknutí první světové války, byť postupně došlo k jeho další precizaci a dílčím změnám (učebních osnov ad.). Od poloviny 19. století se začaly střední školy, mezi něž byly nově zařazeny i reálky, proměňovat v prestižní a moderně koncipované vzdělávací ústavy, schopné poskytovat svým studentům takové vzdělání, které by je náležitě připravilo na další studium nebo odpovídající pracovní

---

nesloužilo jako v případě středních škol jako vstupenka na vysoké školy, nýbrž umožňovalo nastoupit pouze na učitelské posty do obecných a měšťanských škol. MORKES, František: *Historický přehled postavení maturitní zkoušky a analýza jejích funkcí*. Praha 2003, s. 18.

[3] Srov. ADAMSON, J. W.: *English Education 1789-1902*. Cambridge 1964; MŰLLER, Detlef K.: *Sozialstruktur und Schulsystem. Aspekte zum Strukturwandel des Schulwesens im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1977; RINGER, Fritz K.: *Education and Society in Modern Europe*. Bloomington-London 1979; HARRIGAN, Patrick J.: *Mobility, Elites and Education in French Society of the Second Empire*. Waterloo 1980; JARAUSCH, Konrad H.: *Students, Society and Politics in Imperial Germany: The Rise of academic Illiberalismus*. Princeton 1982; TÝŽ (ed.): *The Transformation of Higher Learning 1860-1930. Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States*. Stuttgart 1982; ENGELBRECHT, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Ősterreichs. Band 4: Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*. Wien 1986; MŰLLER, Detlef K. – RINGER, Fritz – SIMON, Brian (eds.): *The Rise of the Modern Educational System. Structural Change and Social Reproduction 1870-1920*. New York 1987; COHEN, Gary B.: *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848-1918*. West Lafayette 1996 ad.

[4] EXNER, Franz Seraphin – BONITZ, Hermann: *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Wien 1849. Definitivně potvrdil reformní dokument císař sice až 9. 12. 1854, avšak jeho principy byly uváděny do středoškolské praxe již od roku 1849. K tzv. *Nástinu* ŠAFRÁNEK, Jan: *Školy české, obraz jejich vývoje a osudů. Sv. 2. R. 1848-1913*. Praha 1919, s. 50-62; ENGELBRECHT, Helmut: *Geschichte*, s. 147-152; SVATOŠ, Martin: *Exner-Bonitzovy školské reformy a jejich důsledky pro gymnaziální školství v habsburské monarchii v 19. století*. In: Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání. Sborník referátů z konference konané ve dnech 24.-25. června 1999 v Jičíně. Semily 2000, s. 42-48.

pozice v dynamicky se proměňujících hospodářských a sociálních podmínkách. Reforma z roku 1849 i pozdější úpravy ovlivňující podobu a chod rakouského středního školství, které navazovaly mnohdy na osvědčené postupy aplikované předtím úspěšně v Prusku resp. Německu, zařadily Rakousko k zemím s nejvíce vyspělým středoškolským systémem. V začátku zásadních úprav a komplexní modernizace předstihlo dokonce rakouské střední školství např. reformy v Anglii a částečně také ve Francii. Během více než šedesátiletého období od poloviny 19. století vzrostl v Rakousku několikanásobně počet středních škol a jejich studentů, přičemž největší dynamika byla zaznamenána v 70. a pak od 90. let 19. století s vrcholem v předválečných letech (viz tabulka č. 1).[5] Příčiny tohoto z pohledu konzervativních rakouských politiků a úředníků nezvladatelného růstu zápisů do škol v průběhu druhé poloviny 19. století spočívaly podle Garyho B. Cohena ve spolupůsobení více faktorů: nárůstu populace, hospodářského vývoje a nových pracovních příležitostí, urbanizace, vládní politiky a proměňujícího se postoje veřejnosti k užitečnosti pokročilého vzdělání. Z dalších lze podle něj jmenovat vliv ekonomických podmínek rodičů, iniciativu podnikatelů a místních organizací v podpoře zakládání škol a studentů, zvýšené požadavky na kvalifikovanější pracovníky ze strany průmyslu, obchodu nebo státní správy. Cohen podtrhl důležitost vzájemné interakce mezi ústřední vládou, zemskými úředníky, vedením obcí, „nátlakovými skupinami“, nezávislými sdruženími ad., kteří reagovali různým způsobem na ekonomické podmínky a tlak veřejnosti.[6] Zároveň se zvyšovalo zastoupení středoškoláků mezi jejich vrstevníky. Rovněž v tomto směru náleželo Rakousko v závěru sledovaného období k předním evropským zemím. Podle výpočtů Hartmuta Kaebleho zde činil podíl studentů středních škol na skladbě mládeže odpovídající věkové skupiny (deseti až devatenáctiletých) v roce 1910 2,8%, což bylo např. více než v soudobé Francii (2,6%), Belgii (2,5%), Anglii (2,4%). Vyšší hodnoty byly dosaženy jen v Norsku (3,0%), Německu (3,2% v roce 1911), Finsku (4,1%) a Švýcarsku (10,0%).[7]

---

[5] Rakouskem popř. Předlitavskem je v tomto příspěvku míněna pouze ta část habsburské monarchie, jejíž země byly po roce 1867 zastoupeny na říšské radě, a to i při pojednání o vývoji středního školství na tomto území před rokem 1867.

[6] COHEN, Gary B.: *Education and Middle-Class*, s. 61 a 63. Obecně o příčinách růstu středoškolských a vysokoškolských zápisů ve sledovaného období JARAUSCH, Konrad H.: *Higher Education and Social Change: Some Comparative Perspectives*. In: TÝŽ (ed.): *The Transformation of Higher Learning*, s. 14-17.

[7] KAEBLE, Hartmut: *Social Mobility in the 19th and 20th Centuries. Europe and America in Comparative Perspective*, New York 1986, s. 40. Zatímco Kaeble zaznamenal v Rakousku nárůst z původních 1,1% v letech 1869 resp. 1870 (porovnání dat ze sčítání lidu z roku 1869 a stavu studentů v závěru školního roku 1869/1870) na 2,8% v roce 1910, Gary B. Cohen, jenž sledoval podíl středoškoláků na skupině jedenácti až osmnáctiletých, pozoroval ve stejném období zvýšení z 1,41 na 3,06%. COHEN, Gary B.: *Education and Middle-Class*, s. 57.

Tabulka č. 1: Vývoj počtu chlapeckých středních škol a jejich studentů ve školních letech 1850/51-1912/13 na území Předlitavska [8]

Školní rok	Gymnázia		Reálky		Střední školy - celkem	
	Školy	Studenti	Školy	Studenti	Školy	Studenti
1850/51	82	21 175	17	3 129	99	24 304
1859/60	88	25 694	29	8 192	117	33 836
1869/70	117	30 497	49	13 229	166	43 726
1879/80	154	47 968	83	17 967	237	65 935
1889/90	172	52 911	78	18 384	250	71 295
1899/00	209	64 647	103	31 267	312	95 914
1909/10	278	91 546	142	46 267	420	137 813
1912/13	313	101 536	147	47 854	460	149 390

Pozn. Údaje o počtu studentů odpovídají vždy stavu ze závěru daného školního roku. Od školního roku 1869/70 byla mezi údaje pro gymnázia započtena i reálná gymnázia a jejich studenti. Data pro školní rok 1859/60 nejsou zcela přesná. Příslušný pramen (souhrnná statistika pro školní léta 1851-1870) totiž v retrospektivě vývoje středního školství zjišťoval zpětně data pouze pro školy, které existovaly ve školním roce 1869/70. Nezahrnuty tak zůstaly středoškolské ústavy (a jejich studenti), jež zanikly v období školních let 1851/52-1868/69. V závěru sledovaného období se začaly prudce rozvíjet i dívčí střední školy (od 1890 gymnázia, od 1900 šestiletá lycea), přičemž počet studentek těchto ústavů činil v Rakousku ve školním roce 1912/13 4 360 gymnazistek (na 32 dívčí gymnáziích) resp. 11 488 lyceistek (na 73 lyceích).

Rozvoj středního školství v Rakousku neprobíhal rovnoměrně. Lišil se jak v závislosti na jednotlivých zemích, tak i na daném typu střední školy. Ne náhodou představovaly vyspělé země jako Čechy, Morava, Slezsko a Dolní Rakousy (zejména díky Vídni) oblasti s nejlepší výchozí pozicí, kontinuálně a hlavně dynamicky se rozvíjejícím středním školstvím, které byly zároveň nejlépe vybaveny středoškolskou infrastrukturou (vzhledem k rozloze a počtu obyvatel).[9] Právě zde byl totiž souběh příznivých faktorů ovlivňujících značný nárůst počtu škol i jejich studentů největší. Rozvoj průmyslu a byrokracie v českých zemích, které byly v tomto směru oporou Rakouska, vyvolával v porovnání s jinými zeměmi zvýšenou poptávku po přinejmenším středoškolsky vzdělaných lidech. Zároveň se zde zakládání škol chopily

[8] Sestaveno na základě: Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Jahrgang 1, Heft 4: Die höheren Lehranstalten und Mittelschulen der österreichischen Monarchie im Studienjahre 1851. Wien 1852; Mittheilungen …, Jahrgang 18, Heft 3, II. Abtheilung: Die Hoch- und Mittelschulen …von 1851 bis 1870. Wien 1870, s. 30 a 50; Oesterreichische Statistik, Band III, Heft 2: Statistik der Unterrichts- Anstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1881/1882. Wien 1884, s. XIV – XVI; Band XXVIII, Heft 4: Statistik … für das Jahr 1889/1890. Wien 1892, s. I; Band LXVIII, Heft 3: Statistik … für das Jahr 1899/1900. Wien 1903, s. V-IX; Ősterreichische Statistik. Neue Folge, Band VII, Heft 3: Statistik … für das Jahr 1909/1910. Wien 1913, s. 7 a 10; URBANITSCH, Peter: *Die Deutschen in Ősterreich. Statistisch-deskriptiver Űberblick*, Tabelle 9: Mittelschulen und Schülerzahlen in Cisleithanien 1912/13 (absolut und in Prozenten). In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (Hg.): Habsburgermonarchie 1848-1918, Band III.: Die Völker des Reiches. 1. Teilband. Wien 1980.

[9] Např. ve školním roce 1909/10 se v českých zemích nacházelo celkem 45% středních škol v Rakousku, na nichž studovalo 39% všech středoškoláků. Ve stejném roce se vyučovalo v českých zemích na 40% gymnáziích v Rakousku, které navštěvovalo 30% gymnazistů z této části habsburské monarchie. Na osmdesáti zdejších reálkách (56% celkového počtu) studovalo 55% předlitavských realistů.

vedle státu významněji také vedení obcí i jednotlivých zemí (zejména u Moravy) a soukromá iniciativa. V posledních desetiletích 19. století se zapojil navíc další významný prvek: zřizování středních škol se stalo součástí soupeření jednotlivých národností, které se přeneslo také na pole sekundárního vzdělávání. Střední školství získalo v nacionálně heterogenních českých zemích zásadní význam – sloužilo jako záruka budoucího rozvoje příslušné národní společnosti (české, německé a ve Slezsku i polské). Prakticky se to projevilo ve zvýšeném úsilí a obětavosti při vzniku a provozování finančně velmi nákladných středních škol, ale i v předvolebních proklamacích, propagaci a pobídkách ke studiu na stranách denního tisku apod.[10]

Tabulka č. 2: Vývoj počtu chlapeckých středních škol a jejich studentů ve školních letech 1850/51-1909/10 v českých zemích [11]

Školní rok	Gymnázia		Reálky		Gymnázia a reálky dohromady	
	Školy	Studenti	Školy	Studenti	Školy	Studenti
1850/51	33	8 420	6	1 589	39	10 009
1869/70	46	11 942	19	6 621*	65	18 563*
1889/90	79	22 692	37	9 233	116	31 925
1909/10	110	27 661	80	25 452	190	53 113

Pozn. Od školního roku 1869/70 byla mezi údaje pro gymnázia započtena i reálná gymnázia a jejich studenti. Výchozí pramen pro koncipování tabulky (rakouská středoškolská statistika pro léta 1851-1870) nezahrnul ve školním roce 1869/70 do svých výpočtů údaje pro reálku v Bílsku. Počet studentů této školy nebyl pro uvedený rok dohledán ani v jiných pramenech. Zatímco počet reálek a středních škol byl pro příslušný rok v tabulce navýšen, zůstaly pro zachování kompaktnosti předložených statistických dat údaje o počtu studentů slezských reálek (a středních škol) v roce 1869/70 v podobě, v jaké je poskytl excerpovaný pramen (bez připočtení studentů z reálky v Bílsku).

Až do vydání *Nástinu* probíhala výuka na středních školách v latinském jazyce. Reformní dokument však byl v otázce vyučovacího jazyka velmi pokrokový, neboť v části o gymnáziích bylo výslovně uvedeno: „*Jede Landessprache kann Unterrichtssprache an Gymnasien sein*“. Stejná zásada pak platila rovněž pro druhý typ středních škol – reálky.[12] Volba jazyka, v němž se vyučovalo na střední škole, měla vycházet z potřeb místního obyvatelstva, přičemž pro jazykově smíšené oblasti se připouštěly dokonce dvě vyučovací

[10] Podle Miroslava Hrocha, jenž přisoudil vzdělání mimořádný význam z hlediska formování národní identity, hrála pro národní mobilizaci důležitou úlohu návštěva škol poskytujících vyšší vzdělání – tzn. středoškolských a vysokoškolských ústavů. O osudu jednotlivých národních hnutí však podle něj nerozhodoval vyučovací jazyk, ale to, že „příslušníci nevládnoucí etnické skupiny mohli od jisté doby pravidelně absolvovat střední vzdělání, aniž by se jazykově asimilovali a aniž by přijali identitu státního národa“. Srov. HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů.* Praha 2011, s. 119-123.
[11] Sestaveno na základě příslušných svazků rakouské středoškolské statistiky (viz pozn. č. 8).
[12] EXNER, Franz Seraphin – BONITZ, Hermann: *Entwurf*, § 17 (Gymnasien) a § 9 (Realschulen), s. 19 a 225.

řeči. Zvláštní místo náleželo pochopitelně němčině - pokud nebyla vyučovacím jazykem, musela být alespoň povinným předmětem ve všech zemích monarchie. Zatímco v některých zemích (Halič, Dalmácie, Čechy) se hned vzápětí prosadily ve výuce výrazněji jejich zemské jazyky (polština, italština, čeština), zaváděné ve středních školách již v průběhu revolučních let 1848/49, v zaalpských zemích, na Moravě, ve Slezsku a Bukovině se v jiném než německém jazyce vyučovalo zcela výjimečně.[13] Poměrně záhy však byla výuka v neněmeckých jazycích ministerskými nařízeními značně redukována. Například v češtině se od roku 1853 až do počátku 60. let 19. století vyučovalo prakticky jen v hodinách náboženství v některých nižších gymnáziích.[14] Teprve v průběhu 60. let 19. století se v českých zemích začalo kontinuálně rozvíjet neněmecké střední školství. Nejprve v Čechách a posléze i na Moravě (od 1867) vznikaly ústavy s ryze českým vyučovacím jazykem a síť českých středních škol se začala v těchto zemích pozvolna zahušťovat, s největší intenzitou od 90. let 19. století. Do značné míry se o to zasloužila soukromá a obecní iniciativa. Ve Slezsku byla situace podstatně složitější. Měřeno podílem osob s příslušnou obcovací řečí zde bylo zastoupeno české obyvatelstvo méně než německé, ale i polské. Rozdílné bylo rovněž rozložení sil jednotlivých národních společenství na poli komunální politiky a v hospodářské oblasti. V uvedených směrech dominovalo německé obyvatelstvo, což se mj. promítlo také v oblasti středního školství. Na všech reálkách v této zemi se až do první světové války vyučovalo pouze v němčině. První a na dlouho jediné české gymnázium zde bylo otevřeno teprve roku 1883 v Opavě, jeho polský protějšek v Těšíně dokonce až v roce 1895. Zatímco v Čechách a na Moravě se dynamicky rozvíjelo české střední školství, do jehož lavic se soustředila většina studentů z jazykově českého prostředí, ve Slezsku zůstaly české i polské školy ve stínu německých vzdělávacích institucí a ještě těsně před první světovou válkou studovala významná část českých a polských studentů na německých ústavech.

[13] Již ve školním roce 1850/51 bylo ze sedmadvaceti středních škol v Čechách podle jejich vyučovací řeči sedm dvoujazyčných (česko-německých), dvě české a osmnáct německých. V Haliči bylo z patnácti středních škol šest polských a devět německých s tím, že na německém gymnáziu ve Lvově existovaly na nižším stupni polské paralelky. V Dalmácii bylo všech sedm středních škol italských. Na Moravě a ve Slezsku se na žádné z celkem dvanácti škol nevyučovalo v jiném než německém jazyce. Podobně tomu bylo i v Bukovině, kde se výuka na tamních dvou středních školách uskutečňovala pouze v němčině. Mittheilungen…, Jahrgang 1, Heft 4: Die höheren Lehranstalten und Mittelschulen…, s. 56-57, 63, 76, 79, 87, 90, 94, 111 a 113.

[14] Srov. VESELÁ, Zdenka: *Vývoj českého školství*. Praha 1988, s. 36; ŘEZNÍČKOVÁ, Kateřina: *Študáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867-1918*. Praha 2007, s. 19.

Tabulka č. 3: Rozdělení chlapeckých středních škol v českých zemích ve školních letech 1881/82 -1909/10 podle vyučovacího jazyka [15]

Školní rok	Čechy				Morava				Slezsko			
	české		německé		české		německé		německé		české	
	SŠ	stud.	SŠ	stud.	SŠ	stud.	SŠ	stud.	SŠ	stud.	SŠ	stud.
1881/82	37	12 452	31	8 293	6	2 754	27	5 892	9	2 139	0	0
1889/90	40	12 894	31	8 205	11	3 145	25	5 314	8	2 073	1	294
1899/00	52	15 721	40	8 852	26	7 103	29	6 816	9	2 675	1	256
1909/10	63	20 330	49	12 314	33	9 354	30	7 465	10	3 008	2	277

SŠ – počet středních škol
stud. – počet studentů středních škol

Pozn. Tabulka neobsahuje údaje o polských středních školách ve Slezsku. V roce 1899/00 zde existovalo jen polské gymnázium v Těšíně (zal. 1895), které navštěvovalo 223 studentů. O deset let později (1909/10) se vyučovalo ve Slezsku na dvou polských středních školách (roku 1909 přibylo gymnázium v Orlové), na nichž studovalo 365 osob. Mezi střední školy na Moravě v roce 1881/82 nebyla započítána gymnázia ve Valašském Meziříčí a Třebíčí, která měla vedle českých i německé třídy. Studenti obou škol však byli rozděleni mezi studentstvo českých a německých středních škol podle vyučovacího jazyka tříd, jež navštěvovali. Ze stejného důvodu nebyl v roce 1909/10 zařazen do středních škol česko-německý ústav v pražské Strakově akademii. Rovněž jeho studenti byli na základě výše naznačeného úzu rozvrženi mezi studenty českých a německých středních škol.

V multietnických českých zemích je v období pokračujícího rozvoje neněmeckého středního školství nutné věnovat pozornost skladbě studentů škol z hlediska jejich mateřského jazyka, což umožňují svazky středoškolské statistiky, která jej sledovala na rozdíl od sčítání lidu zjišťujících od roku 1880 pouze obcovací řeč (*Umgangssprache*).[16] Složení studentů středních škol v českých zemích druhé poloviny 19. a počátku 20. století neodpovídalo, zvlášť v případě Moravy a Slezska, podílu hlavních etnických skupin na skladbě obyvatelstva, jak jej alespoň na základě obcovací řeči zachytila sčítání lidu v letech 1880-1910.[17] Nejmenší rozdíly

[15] Sestaveno na základě: Oesterreichische Statistik. Band III, Heft 2: Statistik der Unterrichts- Anstalten… für das Jahr 1881/1882 …, s. 36, 38, 40 a 44; Band XXVIII, Heft 4: Statistik … für das Jahr 1889/1890 …, s. 32, 34, 38 a 42; Band LXVIII, Heft 3: Statistik … für das Jahr 1899/1900 …, s. 36, 38, 42, 46 a 48; Ősterreichische Statistik. Neue Folge, Band VII, Heft 3: Statistik… für das Jahr 1909/1910 …, s. 48-50, 52-54, 56-58, 76-78 a 80-82.

[16] V následujícím textu se zaměřím na období od počátku 80. let 19. století. Rakouská školská statistika z 50. let 19. století rozlišovala studenty podle „národnosti“ (*Nationalität*) a ne mateřského jazyka. Jako samostatná národnost však byli vedeni židé (osoby židovského vyznání), kteří se ale mohli na území českých zemí řadit k německé, české popř. polské národnosti. Rovněž údaje pro školní rok 1869/70 ze souhrnné statistiky pro léta 1851-1870 nelze považovat za zcela přesné. Tato statistika neposkytuje konkrétní počty osob příslušného mateřského jazyka, nýbrž na dvou místech pouze procentuální podíly, jež se navíc vzájemně mírně odlišují.

[17] Na Moravě a v Čechách podle nich převažovala jazykově česká populace s podílem kolísajícím okolo 70 resp. 63%. Zbývající část obyvatelstva tvořili v obou zemích především Němci (28-29% resp. cca 37%). Ve Slezsku byly více zastoupeny hned tři národnosti a pozice českého obyvatelstva zde byla v rámci českých nejhorší. Většinu obyvatel představovali Němci, jejichž podíl na slezské populaci se však postupně zmenšil ze 49% (1880) až na 44% před první světovou válkou (1910). České obyvatelstvo, které tvořilo ještě při posledním sledovaném sčítání lidu (1910) pouze necelou čtvrtinu slezské populace, předstihli ve Slezsku i Poláci s přibližně 30% podílem v období let 1880-1910. Srov. URBANITSCH, Peter: *Die Deutschen*, Tabelle 1: Die Bevölkerung

mezi zastoupením nejvýznamnějších etnických skupin ve středoškolských institucích a jejich podílem na obyvatelstvu byly v Čechách. V této zemi převyšovala účast studentů z jazykově českého prostředí ve školních letech 1881/82-1909/10 jen v řádu několika procent podíl Čechů na skladbě zdejší populace, u Němců tomu bylo logicky právě naopak. Navíc je nutné dodat, že směrem ke konci sledovaného období se původně až čtyřprocentní disproporce (67:63%) postupně zmenšovala a těsně před první světovou válkou (1910) byla již zanedbatelná (64:63%). Na Moravě byli zase značně nadproporčně ve středoškolských institucích zastoupeni příslušníci německé menšiny, jejichž podíl na studentstvu sice od 90. let 19. století prudce klesal (1889/90: 53%, 1909/10: 40%), avšak ještě v předválečném období stále významně překračoval velikost německé složky v moravské populaci (1910: 28%). Vzhledem ke skladbě obyvatelstva ve Slezsku není asi příliš překvapivé, že většinu studentů zdejších středních škol tvořili Němci. Zarážející je však míra jejich převahy. Ve středoškolských institucích představovali v závěru 60. a na počátku 80. let 19. století přibližně 3/4 veškerého studentstva a do konce sledovaného období kolísal jejich podíl okolo 70%, což značně překračovalo velikost německé části místního obyvatelstva. Naopak velmi nedostatečně byli po celou druhou polovinu 19. a na počátku 20. století zastoupeni ve středoškolských lavicích středních škol ve Slezsku Poláci a Češi.[18]

Provedený rozbor studentstva středních škol v letech 1881/82, 1889/90, 1899/00 a 1909/10 ukázal, že studenti českých a polských středoškolských ústavů představovali téměř homogenní societu, v níž se až na výjimky shodovala mateřská řeč jejích členů s vyučovacím jazykem škol (v celozemském měřítku 99-100%). České a polské střední školy tedy bezesporu naplňovaly účel svého vzniku: podpořit emancipaci formující se české resp. polské národní společnosti prostřednictvím poskytování středoškolského vzdělání v rodném jazyce. Vlivem rozvoje neněmeckého středního školství se proto v Čechách, na Moravě i ve Slezsku posilovala převaha Němců v lavicích škol s německým vyučovacím jazykem, doprovázená redukcí zastoupení české a polské mládeže. Načrtnutý trend probíhal intenzivněji v Čechách a na Moravě než ve Slezsku, což dokládá např. porovnání údajů ze školních let 1881/82 a 1909/10. Během tohoto období se snížil podíl českých dětí na studentstvu německých škol v Čechách z původních 19% na 5%, na Moravě ze 30% na 9%, ve Slezsku z 9% na 4% a polské mládeže v posledně jmenované zemi z 15% na 10%. Pokud měli Češi a Poláci

der Kronländer Cisleithaniens nach der Nationalität und nach der Umgangssprache 1851-1910 (absolut und in Prozenten).

[18] Výmluvně ukazuje disproporci mezi zastoupením všech tří největších etnik ve Slezsku (Němců, Poláků a Čechů) ve studentstvu zdejších středních škol a obyvateli této země porovnání údajů o skladbě studentů v závěru školního roku 1909/10 s daty ze sčítání lidu v roce 1910: Němci tvořili 71%, Češi 11% a Poláci 18% studentstva, přičemž podíly těchto etnik na obyvatelstvu činily: 44%, 24% a 32%.

možnost zapsat děti na školy, na nichž se vyučovalo v jejich rodném jazyce, snažili se jí maximálně využít. Postup rozvoje českého a polského středního školství proto logicky snižoval podíl těch studentů s českou (polskou) mateřskou řečí, kteří navštěvovali ústavy s německým vyučovacím jazykem. Nejlepší situace panovala z české perspektivy v Čechách. Na počátku sledovaného období (1881/82) studovalo na německých školách přibližně 11% všech středoškoláků s českým mateřským jazykem. Rozšiřování sítě středních škol zredukovalo jejich podíl až na 3% před první světovou válkou (1909/10). Na Moravě byla vlivem z počátku pomalejšího rozvoje českého středního školství výchozí pozice podstatně horší: 39% veškerého českého studentstva na Moravě navštěvovalo v roce 1881/82 německé školy. Avšak během následujících necelých třiceti let se podařilo díky intenzivnímu budování českého středního školství náskok Čech výrazně snížit a v roce 1909/10 studovalo na zdejších německých ústavech již pouze 7% českých studentů. Diametrálně odlišná byla situace ve Slezsku. Specifická skladba zdejší populace, dominantní postavení Němců v politickém, ekonomickém a společenském životě a opožděný a do značné míry limitovaný rozvoj české i polské občanské společnosti byly hlavními příčinami omezení neněmeckého středního školství v této zemi před první světovou válkou na pouhé čtyři školy, jež měly sloužit potřebám cirka 56% obyvatel Slezska. Není proto divu, že možnost získat středoškolské vzdělání v rodném jazyce mělo v porovnání s Čechami a Moravou ve Slezsku podstatně méně Čechů a Poláků, což se projevilo mj. výrazně vyšším podílem těch, kteří studovali na německých školách: v roce 1909/10 navštěvovalo ve Slezsku 29% českých a 44% polských studentů německé ústavy. Otázkou je, do jaké míry se o to zasloužila nerozvinutá síť českého a polského středního školství a nakolik jiné důvody - nedostatečný pokrok národní mobilizace, racionální úvaha českých a polských rodičů o lepší využitelnosti němčiny v dalším studijním a profesním životě jejich dětí, rozdíly v kvalitě a prestiži škol atp.

Významně se od poloviny 19. do počátku 20. století proměnila skladba středoškolských studentů z hlediska jejich náboženského vyznání. V rámci celého Předlitavska se snížilo ve školních letech 1850/51 až 1909/10 zastoupení studentů hlásících se ke katolické víře (římsko- i řeckokatolické) především ve prospěch evangelíků (příslušníků augsburské i helvétské konfese) a zejména židů. Zatímco podíl katolíků mezi studenty klesl téměř o 13% (93,1→80,5%), zastoupení evangelíků se zvýšilo skoro trojnásobně (1,2→3,5%) a židů více než dvojnásobně (5,5→14,3%). Ve středoškolských lavicích přibylo v tomto období rovněž příslušníků dalších vyznání a sekt (zejména pravoslavných), popř. osob bez

víry (0,2→1,7%). [19] Při porovnání s údaji ze sčítání lidu je evidentní značně nadproporční zastoupení židů, což si zaslouží vysvětlení. Židé se začali od poloviny 19. století prosazovat výrazně mezi studenty poté, co byla v letech 1848/1849 odstraněna nejzávažnější diskriminační opatření a roku 1867 dokončen proces jejich emancipace, neboť byli uznáni za rovnoprávné občany Rakouska. [20] Konečně se mohli realizovat, aniž by přitom byli vůči zbývajícím složkám obyvatelstva nějakým způsobem omezováni. Změna právního postavení se následně odrazila ve všech oblastech života židů (profesní orientaci, možnostech zabezpečení rodiny, sociální mobilitě aj.), mj. i v motivaci posílat své děti na střední školy. Vzdělání se stalo jedním z využívaných prostředků, které pomáhaly židům prosadit se v nových, příznivějších poměrech. Židé kladoucí tradičně velký důraz na vzdělání si jeho rostoucí důležitost v období pokračující modernizace a rozvíjející občanské společnosti velmi dobře uvědomovali. Růst počtu židovských studentů i jejich podílu na celkové skladbě středoškolského studentstva ukazuje, že zbaveni diskriminačních pout vkládali do vzdělání velké naděje a věřili v návratnost investic do studia svých potomků více než jakákoliv další složka předlitavské společnosti.[21] Pro židy představovalo minimálně středoškolské vzdělání prostředek usnadňující jejich asimilaci do většinové společnosti. Napomáhalo výrazným způsobem v začleňování židů do rozvíjející se občanské společnosti i jejích vůdčích složek: tzv. vzdělanostních vrstev občanů (*Bildungsbürgertum*) a buržoazie (*Wirtschaftsbürgertum*). Získané vzdělání však zároveň sloužilo i židovské emancipaci. Rodiče židovských dětí se snažili poskytnout svým dětem vyšší vzdělání a tím jim vylepšit jejich pozici na trhu práce. Maturita na střední škole zvyšovala nejen kvalifikaci a prestiž jedince, ale i jeho

[19] Na tato data je nutné nahlížet v kontextu skladby předlitavské populace. V roce 1869 představovali katolíci (římští i řečtí) 91,9%, evangelíci (augsburské i helvétské konfese) 1,7%, židé 5,5% a příslušníci ostatních konfesí a sekt 0,2% obyvatel této části monarchie. Do roku 1910 činily podíly uvedených skupin: 90,8% (katolíci), 2,1% (evangelíci), 4,6% (židé) a 2,5% (ostatní; z větší části pravoslavní z Bukoviny a Dalmácie). Mittheilungen… Jahrgang 18, Heft 3, II. Abteilung: Die Hoch- und Mittelschulen… von 1851 bis 1870. Wien 1871, s. 69; Ősterreichische Statistik. Neue Folge. Band I: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, Heft 1: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. Wien 1912, s. 36*, 54* a 55*.

[20] K problematice vzdělávání židů ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století např. BIHL, Wolfdieter: *Die Juden*. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band III: Die Völker des Reiches. 2. Teilband. Wien 1980, s. 880-948 (zde s. 922-927); COHEN, Gary B.: *Education, Social Mobility and the Austrian Jews 1860-1910*. In: KARADY, Victor – MITTER, Wolfgang (Hg.): Bildungswesen und Sozialstruktur im Mitteleuropa in 19. und 20. Jahrhundert. Köln-Wien 1990, s. 141-161; KARADY, Victor: *Jewish over-schooling in Hungary: its sociological dimensions*. In: Tamtéž, s. 210-232; KADLEC, Petr: *Židé na cestě za vzděláním (Židovští studenti na středních školách Moravy a Slezska ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století)*. In: PÁLKA, Petr (ed.): Židé a Morava. XVI. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 11. listopadu 2009. Kroměříž 2010, s. 89-104.

[21] Dokládají to ostatně i následující údaje: zatímco ve školním roce 1850/51 studovalo na chlapeckých středních školách v Předlitavsku 1 335 osob židovského vyznání, v roce 1909/10 to bylo již 19 731, což je 14,8x více. Při celkovém 5,7násobném navýšení počtu všech středoškoláků předstihli židy v dynamice růstu z velkých náboženských skupin pouze evangelíci (16,8x; z 287 na 4 817), naopak katolíků přibylo v lavicích středních škol pouze 4,9x (22 629 → 110 913).

důvěryhodnost vůči okolí, což mohlo být velmi dobře využito např. při podnikatelských a obchodních aktivitách. V českých zemích mohlo středoškolské vzdělání získané na školách určitého vyučovacího jazyka židům napomoci významně rovněž při jejich potýkání s projevy v závěru 19. a na počátku 20. století sílícího antisemitismu a ekonomického nacionalismu, ať již německého, českého nebo polského původu. Rovněž k tomu je třeba přihlédnout, pokud se ptáme na příčiny nadproporčního zastoupení židů mezi středoškolskými studenty.

Tabulka č. 4: Zastoupení židů mezi studenty chlapeckých středních škol a obyvateli v českých zemích v letech 1869-1910 (v %) [22]

ZEMĚ	Podíl osob židovského vyznání na skladbě obyvatelstva					Podíl osob židovského vyznání mezi studenty chlapeckých středních škol				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869 /1870	1881 /1882	1889 /1890	1899 /1900	1909 /1910
Morava	2,1	2,1	2,0	1,8	1,6	*	15,7	15,8	11,7	10,3
Slezsko	1,2	1,5	1,6	1,8	1,8	*	20,2	18,4	13,4	14,1
Čechy	1,8	1,7	1,6	1,5	1,3	*	11,3	11,5	10,5	8,4
Předlitavsko (celkem)	4,1	4,5	4,8	4,7	4,6	10,0	14,4	14,3	13,3	14,3

* Číselné údaje pro rok 1869/70 o počtu židovských studentů pro jednotlivé země předlitavské části monarchie neexistují. V tomto školním roce byl statistiky zaznamenán pouze údaj o podílu židů zvlášť mezi studenty gymnázií resp. reálných gymnázií (Morava: 17,6%, Slezsko: 8,7%, Čechy: 12,3%) a reálek (Morava: 17,9%, Slezsko: 8,9%, Čechy: 8,6%).

V českých zemích byla dominantním vyznáním obyvatel katolická víra (téměř 100% římskokatolická). Podle sčítání lidu z let 1869-1910 se k ní hlásilo v Čechách a na Moravě přibližně 95% obyvatel, ve Slezsku byl podíl katolíků o něco nižší a pohyboval se okolo 84-85%. Zatímco ve Slezsku tvořili důležitou složku populace příslušníci evangelického vyznání (cirka 14%), v Čechách a na Moravě nepředstavovali více než 3%.[23] Ještě menší část obyvatel českých zemí náležela ve stejném období židům (viz tabulka č. 4). Převaha katolíků se projevila rovněž ve středoškolských lavicích. Nutno dodat, že podobně jako v celém Předlitavsku se nevyrovnala zastoupení katolíků v obyvatelstvu.[24] Přestože na středních školách přibylo evangelíků, jejich podíl mezi studenty v závěru sledovaného období (1909/10) vcelku odpovídal populačním poměrům – v Čechách tvořili 3,7% studentstva, na Moravě 2,6% a ve Slezsku 14,5%. Rozhodující tedy byla zejména vysoce nadproporční účast židů v místních vzdělávacích institucích, přičemž českým zemím

[22] Údaje převzaty z práce KADLEC, Petr: *Židé*, s. 91-92.
[23] V letech 1869, 1890 a 1910 tvořili evangelíci jen 2,7 až 2,8% moravské populace. V Čechách vzrostl ve stejném období podíl evangelíků na obyvatelstvu z počátečních 2,0% na 2,6%.
[24] Ve školním roce 1850/51 představovali katolíci 92,2% studentů středních škol v Čechách, 91,5% na Moravě a 78,0% ve Slezsku. Tytéž hodnoty činily v roce 1909/10 87,6% (Čechy), 87,1% (Morava) a 71,4% (Slezsko).

se v tomto směru nemohla rovnat žádná ze zbývajících částí Předlitavska. Ze zemí, kde studoval a zároveň žil největší počet židů, na tom byly české země nejlépe (měřeno velikostí nadproporce židů ve středních školách). Přestože se zde přemíra židů ve středních školách od 80. a zejména pak od 90. let 19. století zmenšovala hlavně vlivem rapidního rozvoje českého středního školství i pokračujícím vystěhovalectvím do Vídně, převyšoval ještě v závěru školního roku 1909/10 podíl studujících židů zastoupení židovské menšiny mezi obyvateli ve Slezsku 7,8x, v Čechách 6,5x a na Moravě 6,4x, naopak v Dolních Rakousích „jen“ 3,8x, v Bukovině 3,1x a Haliči 2,1x.[25]

Značně odlišná byla skladba studentů podle vyznání v závislosti na vyučovacím jazyce středních škol, které navštěvovali. Podobně jako u mateřského jazyka středoškoláků byly české školy v období let 1881/82 až 1909/10 z hlediska náboženství svých studentů téměř homogenními ústavy s výraznou převahou katolické mládeže.[26] V Čechách tvořili katolíci ve sledovaných školních letech 93-94%, na Moravě 96-98% a ve Slezsku dokonce 100% všech jejich studentů. Zbývající část studentstva se hlásila až na výjimky k evangelické nebo židovské víře.[27] V středních školách s polským vyučovacím jazykem ve Slezsku (gymnázia v Těšíně a Orlové) byli výrazněji zastoupeni evangeličtí studenti, což vyplývalo z umístění těchto ústavů v místech resp. oblasti s početným zastoupením evangelického obyvatelstva. Není tedy příliš divu, že mezi studenty polského gymnázia v Těšíně figurovalo ve školním roce 1899/00 18% evangelických studentů. Po založení gymnázia v Orlové o deset let později (1909/10) dosáhlo celkové zastoupení evangelíků ve studentstvu obou polských středních škol dokonce výše 32%. Zbývající část studentů pak představovali především katolíci (1899/00: 81%, 1909/10: 66%) a jednotlivci z řad židů s polským mateřským jazykem. Také na německých středních školách v českých zemích převažovali katoličtí studenti. Jejich převaha však nebyla natolik výrazná jako u českých ústavů. V Čechách a na Moravě se pohyboval podíl katolíků ve studentstvu německých institucí okolo 75%, ve Slezsku byl díky vyšší účasti evangelíků o něco nižší a kolísal mezi 67 a 72%. Důležitou složkou studentstva německých škol byly osoby židovského vyznání. Židé tvořili 21-25% osazenstva

[25] V uvedených zemích studovalo na chlapeckých středních ve školním roce 1909/10 dohromady 19 376 židů (98% celkového počtu 19 731) a v roce 1910 žilo 99% předlitavské židovské populace.

[26] Východiskem následujícího textu se staly svazky středoškolské statistiky pro školní léta 1881/82, 1889/90, 1899/00 a 1909/10 citované v pozn. č. 8.

[27] Evangelíci představovali v příslušných školních letech 2-3% studentů českých středních škol v Čechách a na Moravě. Podíl židů na studentstvu těchto škol se v Čechách pohyboval v rozmezí 3,4-4,4%. Na Moravě bylo zastoupení židovských studentů na českých středních školách o něco nižší, přestože vzrostlo z původních 0,7% (1881/82) na 2,0% (1909/10).

středoškolských ústavů s německým vyučovacím jazykem na Moravě, 16-21% ve Slezsku a 17-23% v Čechách.[28]

Tabulka č. 5: Židé na německých, českých a polských chlapeckých středních školách v českých zemích ve školních letech 1881/82-1909/10 (% z celkového počtu židovských studentů) [29]

Školní rok	Německé školy			České školy			Polské školy
	Čechy	Morava	Slezsko	Čechy	Morava	Slezsko	Slezsko
1881/82	80,6	98,6	100	19,4	1,4	x	x
1889/90	76,5	97,8	100	23,5	2,2	0,0	x
1899/00	75,5	94,2	99,8	24,5	5,8	0,0	0,2
1909/10	74,5	89,3	98,6	25,5	10,7	0,0	1,4

Pozn. Do studentstva německých středních škol byli v roce 1881/82 započítáni rovněž židovští studenti německých tříd českých gymnázií v Třebíči a Valašském Meziříčí. Na česko-německém gymnáziu v pražské Strakově akademii nestudovala v roce 1909/10 žádná osoba židovského vyznání.

Židé v českých zemí upřednostňovali obecně studium na německých středních školách před českými nebo polskými ústavy (viz tabulka č. 5). Pouze v Čechách byl podíl židů, kteří se rozhodli studovat na českých ústavech, podstatně vyšší. Souviselo to zřejmě do značné míry s příklonem mnohem významnější části moravské a slezské židovské populace k německé kultuře a jazyku než v případě jejich protějšků v Čechách. V Čechách, kde probíhal vzestup české společnosti doprovázený posilováním jejích pozic na poli hospodářském a politickém nejrychleji, byla tendence židů asimilovat se do ní silnější než na Moravě, o Slezsku vzhledem k výrazně odlišnému postavení zdejšího českého obyvatelstva v porovnání s oběma zeměmi ani nemluvě.[30] Tam, kde postupovala asimilace židovského obyvatelstva do české společnosti (Čechy, Morava), byla doprovázena mimo jiné zvyšováním zájmu židů o studium na českých středních školách. Jasně to dokumentuje nárůst podílu židů, kteří se rozhodli v letech 1881/82-1909/10 navštěvovat ústavy s českým vyučovacím jazykem (Čechy: 19→26%, Morava: 1→11%). Nešlo však zdaleka jen o snahu podpořit asimilaci k té či oné národnosti. O tom, do jaké školy poslat potomky, rozhodovala u židů řada dalších faktorů. Důležitou roli sehrála nepochybně racionální úvaha o využitelnosti příslušných jazyků v dalším studiu a profesním životě. Studium na českých

[28] V Čechách byl v letech 1881-1910 zaznamenán trvalý pokles zastoupení židů v německých středoškolských institucích: z původních 23% (1881/82) na 17% (1909/10). Svědkem podobného snížení byla rovněž Morava, kde však bylo pozorováno až od 90. let 19. století: z 25 (1889/90) na 21% (1909/10).

[29] Sestaveno na základě Oesterreichische Statistik. Band III, Heft 2: Statistik der Unterrichts- Anstalten… für das Jahr 1881/1882. Wien 1884, s. 37, 41 a 45; Band XXVIII, Heft 4: Statistik der Unterrichts- Anstalten…für das Jahr 1889/1890. Wien 1892, s. 35, 39 a 43; Band LXVIII, Heft 3: Statistik der Unterrichts- Anstalten…für das Jahr 1899/1900. Wien 1903, s. 37, 39, 43, 47 a 49; Oesterreichische Statistik. Neue Folge. Band VII, Heft 3: Statistik der Unterrichts- Anstalten…für das Jahr 1909/1910. Wien 1913, s. 54, 58 a 82.

[30] Srov. KOŘALKA, Jiří: *Češi v habsburské říši a v Evropě. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha 1996, s. 83-137.

školách mohlo židům posloužit dobře nejen v jejich asimilaci do české společnosti, ale zároveň pomoci v konkurenčním boji se stále více se prosazujícími Čechy, kteří se stali vážnými konkurenty na trhu práce, v obchodní a podnikatelské činnosti apod. Židé se konkurenci Čechů snažili čelit různým způsobem. Jednou z cest byla jejich zvýšená účast v českých středoškolských institucích, na nichž nešlo zdaleka jen o zisk vědomostí resp. jejich certifikaci maturitním vysvědčením. Mohli se zde zdokonalit v českém jazyce, získat řadu užitečných kontaktů a nabýt na důvěryhodnosti u českého obyvatelstva, čehož mohli následně využít v profesním životě. Bez významu při rozhodování o tom, jakou školu by měly navštěvovat ratolesti, nebyly ani lokální podmínky jako např. absence alternativy středoškolského studia v jednom ze zemských jazyků, prestiž škol a skladba místní populace.[31]

Jedno z klíčových témat studia skladby středoškolského studentstva představuje problematika jeho sociálního původu. Zjistit, z jakého sociálního prostředí pocházeli studenti, tzn. aspiranti na vstup do sociální skupiny inteligence, umožňují středoškolské hlavní katalogy. Do nich byli zapisováni všichni studenti dané školy, přičemž zápis obsahuje vedle informace o prospěchu každého studenta rovněž jeho základní osobní údaje, mj. i stav (povolání) živitele.[32] Přestože lze mít určité výhrady vůči vypovídací hodnotě poskytovaných informací, představují katalogy cenný pramen, jenž jako jediný evidoval povolání živitele, a dovoluje proto (byť s vědomím jisté míry nepřesnosti) zachytit základní proměny sociálního původu středoškolských studentů ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Neboť se z českých sociálních historiků doposud nikdo systematicky této problematice nevěnoval a podrobný rozbor složení studentstva by vydal na samostatnou obsáhlou studii, naznačím zde alespoň na základě analýzy studentů dvanácti středoškolských ústavů pěti vybraných míst severní Moravy a Slezska, jaká situace panovala na středních školách různého typu a vyučovacího jazyka v typologicky odlišných lokalitách resp. regionech.[33]

---

[31] Podrobněji k tomu viz KADLEC, Petr: *Židé*, s. 93-94.

[32] O obsahu, možnostech i limitech využití středoškolských katalogů KADLEC, Petr: *Prameny k dějinám vzdělání a školství (Tištěné programy /výroční zprávy/ středních škol, školské schematismy a středoškolské hlavní katalogy)*. In: MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2, Ostrava 2010, s. 252-289.

[33] Analýze bylo podrobeno celkem 6 982 studentů, kteří nově nastoupili (na základě přijímacích zkoušek do prvního ročníku nebo přestupem z jiných středních škol) od poloviny 19. století do vypuknutí první světové války ve vybraných školních letech čtyř časových sond do následujících středních škol: a) českých – gymnázia /G/ v Olomouci (založeno 1867), Přerově (1870), Opavě (1883), Moravské Ostravě (1897) a Hranicích (1912) a reálka /R/ v Moravské Ostravě (1901); b) německých – G v Olomouci (1566), Hranicích (1871), Moravské Ostravě (1896) a R v Olomouci (1854) a Moravské Ostravě (1877). Sonda 1: Olomouc – něm. G (školní roky: 1850/51 a 1852/53), Olomouc – něm. R (1855/56 a 1859/60); Sonda 2: Olomouc – čes. G (1867/68, 1871/72),

Při studiu skladby studentstva středních škol je nutné mít na paměti, že nebyla přesným odrazem složení tehdejší společnosti, ale pouze její nevelké části, u níž se snoubily ambice a zároveň ekonomické dispozice v míře natolik dostatečné, aby z různých důvodů usilovala a vůbec byla schopna zajistit svým potomkům přinejmenším středoškolské vzdělání. Vždyť ještě těsně před první světovou válkou navštěvovala střední školy v Předlitavsku jen asi tři procenta mládeže příslušné věkové kategorie. Složení studentů se pak odvíjelo od působení řady faktorů. Ovlivňovala je proměna profesního zaměření obyvatelstva v souvislosti s probíhajícími modernizačními procesy, transformací tradiční společnosti v moderní a postupem rozvoje občanské společnosti. Významné rozdíly v sociálním původu studentů panovaly v závislosti na charakteru regionu, z něhož se rekrutovali. Důležité však byly rovněž změny teritoriálního původu studentů způsobené zahušťováním středoškolské sítě. Školy stále více sloužily obyvatelstvu příslušných lokalit a nejbližšího okolí, což se projevovalo mj. v profesní skladbě živitelů studentů. Příklad židů a vůbec odlišnosti ve složení studentstva českých a německých škol ukazují, že nelze pomíjet ani vliv dalších sociokulturních znaků středoškoláků (mateřský jazyk a náboženství), které dokumentovaly jiný stupeň rozvoje české společnosti v porovnání s německou nebo židovskou populací.

Velmi malou část středoškolských studentů tvořily osoby zařaditelné do horní vrstvy společnosti, které se navíc častěji vyskytovaly na německých než na českých středních školách.[34] Nutno dodat, že vymezení horní vrstvy je zde vcelku široké a přizpůsobeno sociálnímu prostředí sledovaných lokalit a moravskoslezské společnosti druhé poloviny

---

Přerov – RG (1870/71, 1872/73, 1874/75), Hranice – něm. RG (1871/72-1874/75), Olomouc – něm. G (1870/71, 1872/73, 1874/75), Olomouc – něm. R (1875/76, 1877/78, 1879/80), Mor. Ostrava - R (1877/78, 1879/80, 1881/82); Sonda 3: Olomouc – čes. G (1890/91, 1894/95), Přerov – čes. G (1890/91, 1892/93, 1894/95), Opava – čes. G (1883/84, 1885/86, 1887/88), Mor. Ostrava – čes. RG (1897/98-1900/01), Hranice – G (1891/92-1894/95), Olomouc – něm. G (1890/91, 1892/93, 1894/95), Olomouc – něm. R (1895/96, 1897/98, 1899/00), Mor. Ostrava – něm. R (1897/98, 1899/00), Mor. Ostrava – něm. G (1896/97-1900/01); Sonda 4: Olomouc – čes. G (1909/10, 1913/14), Přerov – čes. G (1909/10, 1911/12, 1913/14), Opava – čes. G (1909/10-1913/14), Mor. Ostrava – čes. G (1901/02-1905/06), Mor. Ostrava – čes. R (1901/02-1905/06), Hranice – něm. G (1910/11-1913/14), Hranice – čes. RG (1912/13, 1913/14), Olomouc – něm. G (1909/10, 1911/12, 1913/14), Olomouc – něm. R (1909/10, 1911/12, 1913/14), Mor. Ostrava – něm. R (1911/12-1913/14), Mor. Ostrava – něm. G (1913/14), Mor. Ostrava – něm. dívčí lyceum (1902/03-1906/07).

[34] Východiskem textu o sociálním původu studentů se stala data ze středoškolských katalogů vybraných škol a zvolených školních let: SOkA Olomouc, fond Německé gymnasium Olomouc (M 5-34), kart. 35, č. i. 127; Tamtéž, kart. 37, č. i. 129; Tamtéž, kart. 55, č. i. 147; Tamtéž, kart. 57, č. i. 149; Tamtéž, kart. 59, č. i. 151; Tamtéž, kart. 75, č. i. 167; Tamtéž, kart. 76, č. i. 168; Tamtéž, kart. 77, č. i. 170; Tamtéž, kart. 91, č. i. 185; Tamtéž, kart. 92, č. i. 187; Tamtéž, kart. 93, č. i. 189; fond Německá státní reálka Olomouc (M 5-35), kart. 1, 3, 11, 16-17, 20-21; fond Slovanské gymnasium Olomouc, kart. 2, č. i. 2; Tamtéž, kart. 4, č. i. 8; Tamtéž, kart. 18, č. i. 34; Tamtéž, kart. 20, č. i. 38; Tamtéž, kart. 27, č. i. 53; Tamtéž, 28, č. i. 57; SOkA Přerov, fond Gymnázium J. Škody v Přerově, č. i. 261, 263, 265, 266, 280, 282, 284, 299, 301 a 303; fond Německé státní reálné gymnázium v Hranicích, č. i. 1-17, 123-133 a 149-152; fond Gymnázium Hranice, č. i. 1 a 2; SOkA Opava, fond Státní reálné gymnasium Opava, č. i. 18, 20, 22 a 43-47; Archiv Města Ostravy, fond Státní čsl. gymnasium v Moravské Ostravě, č. i. 33-41; fond Státní čsl. reálka v Moravské Ostravě, č. i. 108-112; fond Německá státní reálka v Moravské Ostravě, č. i. 1, 3, 5, 21, 23 a 35-37; fond Německé státní gymnasium v Moravské Ostravě, č. i. 1-11, 97-106; fond Německé dívčí reformní reálné gymnasium, č. i. 1-5.

19. a počátku 20. století.[35] Děti z rodin absolutních špiček společenské hierarchie (velkopodnikatelů, politických špiček apod.) totiž studovaly až na výjimky ve Vídni. Vůbec nebo maximálně v počtu několika jedinců, jejichž podíl na celkové skladbě veškerého příchozího studentstva přesahoval jen výjimečně hranici 1%, pocházeli z prostředí horní vrstvy studenti českých středních škol. U německých ústavů bylo jejich zastoupení o něco vyšší a pohybovalo se obvykle v řádu jednotek procent (1-5%), což je dokladem opožděného pronikání českého živlu na nejvyšší pozice v sociální stratifikaci tehdejší společnosti.[36] Dosažené výsledky naznačují, že příslušníci elity společnosti upřednostňovali gymnázia před reálkami, což souviselo s rozdílnou prestiží obou typů středních škol, odlišným uplatněním jejich absolventů na trhu práce i jinými oprávněními maturantů gymnázií a reálek vzhledem k dalšímu případnému studiu. Zatímco v českých školách byli studenti původem z horní vrstvy obvykle potomky okresních hejtmanů a soudců, u německých bylo jejich složení pestřejší. Vedle dětí vysokých úředníků se mezi nimi vyskytovali mnohem častěji potomci továrníků (často židovského původu) a v místech existence vojenských vzdělávacích ústavů a početných vojenských posádek (např. Hranice, Olomouc) rovněž ratolesti štábních důstojníků popř. generality.[37]

Mezi nastupujícími středoškoláky dominovaly děti z prostředí střední vrstvy společnosti, jejichž podíl na studentstvu sledovaných škol se pohyboval po celou druhou polovinu 19. a na počátku 20. století nejčastěji mezi 60 a 70%.[38] S ohledem na celkovou skladbu populace, v níž podle odhadů Jany Machačové a Jiřího Matějčka činil podíl střední

---

[35] Horní vrstvu studentů tvořily především děti z rodin vysokých úředníků (nejčastěji okresních hejtmanů a soudců), továrníků a štábních důstojníků (plukovníci a podplukovníci), které doplňovali hlavně na německých školách potomci velkostatkářů, bankéřů ad.

[36] Podstatně více byli příslušníci horní vrstvy zastoupeni ve studentstvu německého gymnázia v Olomouci. Tvořili zde ve všech provedených sondách přibližně 10% studentů, pocházejících po roce 1867 (založení českého gymnázia v Olomouci) stále více – směrem ke konci sledovaného období téměř výhradně – z jazykově německého prostředí. Zasloužily se o to vedle vyučovacího jazyka (ovlivňujícího po roce 1867 etnickou skladbu studentstva a profesní strukturu jeho živitelů) především vysoká prestiž školy, funkce města jakožto správního centra nadregionálního významu s řadou významných (a zejména Němci obsazených) úřadů a existence početné vojenské posádky implikující přítomnost štábních důstojníků i generality (opět až na výjimky Němci). Ke konci sledovaného období přibývalo ve studentstvu rovněž dětí židovských továrníků.

[37] Do první světové války sílilo ve studentstvu německých škol původem z horní vrstvy společnosti zastoupení židů. Podíl židů na této složce studentstva překonával obvykle velikost zastoupení osob tohoto vyznání v celkovém množství příchozích studentů. V německých ústavech v Moravské Ostravě byla dokonce většina studentů z horní vrstvy židovského původu (reálka – 67%, gymnázium – 63%, lyceum – 64%).

[38] Do střední vrstvy byli zařazeni živitelé studentů z řad řemeslnických mistrů, obchodníků (s výjimkou osob rozlišitelných jako drobní obchodníci nebo velkoobchodníci), provozovatelů pohostinství aj. personálních služeb, středních technických kádrů (techniků bez vysokoškolského vzdělání), zaměstnanců a úředníků (s výjimkou nejnižších zaměstnaneckých resp. nejnižších a nejvyšších úřednických kategorií), duchovních (evang. farářů, rabínů), soukromníků, inženýrů, příslušníků svobodných povolání, učitelů v nižším a středním školství, poddůstojníků a důstojníků (s výjimkou štábních důstojníků), většiny zemědělských hospodářů (bez osob rozlišitelných jako drobní zemědělci a velkostatkáři) a drobných podnikatelů (vyjma továrníků; náleželi sem např. majitelé mlýnů, cihelen, tiskáren, výrobci lihovin, podnikatelé v oblasti personálních služeb).

složky na obyvatelstvu českých zemí v celém „dlouhém“ 19. století asi 12-24%, se jednalo o zastoupení značně nadproporční.[39] V souvislosti s výše uvedenými faktory se postupně měnila skladba této početně i proporčně největší části středoškolského studentstva. Obecně se zvyšoval podíl studentů původem z tzv. nové střední vrstvy: inteligence, rodin zaměstnanců, na německých ústavech v Olomouci a Hranicích též poddůstojníků a důstojníků (do hodnosti majora) a na českých moravskoostravských školách středních technických kádrů (důlní, naddůlní, huťmistři apod.). Naopak klesalo zastoupení osob z tzv. staré střední vrstvy: sedláků a konglomerátu obchodníků, řemeslnických mistrů, živnostníků a drobných podnikatelů). Nutno dodat, že podíl příslušníků nové střední vrstvy byl vyšší na německých než českých středních školách, přičemž se o to zasloužila především významnější účast dětí z rodin inteligence v lavicích německých ústavů (viz níže).[40] Důležitou roli však sehrálo rovněž to, že v některých českých školách s velkým podílem studentů s trvalým bydlištěm na moravském či slezském venkově (Olomouc, Opava a až do konce 19. století i Přerov) pocházela jejich významná část tradičně z rodin staré střední vrstvy, zejména sedláků.[41] V českých ústavech v Moravské Ostravě, Opavě Hranicích byla navíc pozice střední vrstvy celkově slabší (okolo 50%) díky vysokému podílu osob původem z dolní vrstvy společnosti.

Poměrně stálé bylo zastoupení dětí původem z dolní sociální vrstvy, jež představovaly po celé sledované období na většině škol 25 až 33% nastupujících studentů. Přestože v českých ústavech v Opavě, Moravské Ostravě a Hranicích byl jejich podíl ještě výrazně vyšší (45-50%), nedosahoval nikdy předpokládané velikosti zastoupení příslušníků této složky společnosti v tehdejší populaci českých zemí (75-85%).[42] Otázkou je, nakolik se o to

---

[39] Podíl zbývajících sociálních vrstev ve společnosti českých zemí odhadovali titíž na 0,5-1% (horní vrstva) a 75-85% (dolní vrstva). MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*. Praha 2010[2], s. 127.

[40] Názorně lze dokumentovat rozdíly i proměnu velikosti zastoupení studentů z nové střední školy při porovnání situace v sondách pro 70. (u Opavy 80. léta) 19. století a předválečná školní léta na českých a německých středních školách v Olomouci, Přerově, Opavě a Hranicích. Zatímco u českých gymnázií byl nejprve podíl těchto osob poměrně nízký: 8% (Olomouc), 13% (Přerov) a 18% (Opava), u německých škol v Olomouci činil 30% (gymnázium) resp. 31% (reálka) a v hranickém německém gymnáziu tvořily 25% veškerého studentstva. V sondách pro období těsně před první světovou válkou pak dosáhlo zastoupení studentů z nové střední vrstvy na uvedených školách (ve stejném pořadí) výše: 25%, 36%, 20%, 43%, 42% a 41%.

[41] Např. v českém gymnáziu v Olomouci tvořili studenti původem ze staré střední vrstvy v jednotlivých sondách 56%, 63% a 40% příchozích. O něco menší hodnoty pak byly dosaženy v prvních dvou sondách také v přerovském gymnázium (48%, 47%). Výrazným způsobem se o vysoký podíl staré střední vrstvy na skladbě studentstva zasloužili právě sedláci (zemědělští hospodáři zařaditelní ve stratifikaci společnosti do střední vrstvy, označovaní v prameni výzkumu většinou jako *rolníci*). V olomouckém ústavu představovali 52%, 50% a 25%, zatímco v přerovském 36 resp. 32%.

Podrobněji ke skladbě studentstva uvedených českých středních škol (s výjimkou Hranic) KADLEC, Petr: *Střední školství a formování české inteligence na severní Moravě a ve Slezsku ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. In: Slezský sborník 109, 2011, č. 3-4 (v tisku).

[42] Ve studentstvu českých gymnázií v Opavě a Hranicích se o vysoký podíl studentů z dolní sociální vrstvy přičinila především v porovnání s ostatními školami vyšší účast dětí z řemeslnických rodin (živiteli osoby

zasloužily tzv. vzory chování dolní vrstvy ve vztahu k vyššímu vzdělání (dvojicí Machačová-Matějček charakterizované jako nezájem až odpor), ekonomické možnosti, vzdělávací politika státu, prostupnost vzdělávacích institucí (např. rozdělením na stupně, velikost školného, míra a dosažitelnost podpory při studiu) atd.[43] Pokud by byla dolní vrstva dále stratifikována kupříkladu podle práce Reinharda Schürena do tří podvrstev (dolní, střední, horní), pak by bylo možné zařadit většinu studentů z dolní vrstvy do její nejvyšší části, kterou tvořili v Schürenově matrici zejména drobní zemědělci, nižší úředníci, nižší zřízenci a zaměstnanci, řemeslníci, drobní obchodníci a kvalifikované dělnictvo.[44] Také skladba dolní vrstvy studentů se proměňovala v čase a lišila se v závislosti na lokalitě (teritoriálním původu příchozího studentstva) a jazyku středních škol. V jednotlivých českých středních školách pocházela její významná část z rodin řemeslníků (u moravskoostravských i děti dělníků), které doplňovali drobní zemědělci (chalupníci, majitelé gruntů) a ke konci sledovaného období stále více rovněž nejnižší kategorie zaměstnanců a úředníků. Právě potomci nižších úředníků a zaměstnanců však figurovali mnohem častěji ve studentstvu německých ústavů. Zbývající část studentů českých i německých škol původem z dolní vrstvy společnosti pak tvořily osoby, jejichž živitelé byli rozptýleni do zbývajících socioprofesních skupin této složky obyvatelstva: zejm. drobných zemědělců (u mimoostravských českých středních škol), dělníků a drobných obchodníků (kramářů, vetešníků apod.).

Pro úplnost je nutné dodat, že u malé části analyzovaných studentů neodkazoval příslušný záznam o živiteli na vykonávané povolání a znemožnil tak přesné zařazení do systému sociálních vrstev. Zpravidla se to týkalo studentů, jejichž živitelé byli výměnkáři, měšťané, vdovy (bez uvedeného povolání manžela), majitelé domů a osoby s chybějícím údajem. Celkově se jednalo maximálně o několik procent z veškerého studentstva,

---

nerozlišitelné jako řemeslničtí mistři nebo samostatní řemeslníci). V Opavě tvořili 23 resp. 24% všech příchozích studentů, v Hranicích 17%. U obou moravskoostravských českých škol k tomu přispělo navíc bezprecedentně vysoké zastoupení potomků dělníků. Zatímco se v ostatních středních školách pohyboval podíl dětí dělníků na příchozím studentstvu pouze v řádu jednotek procent, v sondách pro moravskoostravské gymnázium činil 29 resp. 17% a na zdejší reálce 21%. Do dělnictva byli zařazeni živitelé z řad nádeníků, dělníků bez bližšího označení (v zápise označované jako „*dělník*“, „*Arbeiter*“) a osoby rozlišitelné podle matrice Reinharda Schürena jako nekvalifikovaní, zaučení a kvalifikovaní dělníci. SCHŰREN, Reinhard: *Soziale Mobilität. Muster, Veränderungen und Bedingungen im 19. und 20. Jahrhundert*. St. Katharinen 1989.

[43] Více k tomu na příkladě dětí původem z dělnického prostředí KADLEC, Petr: *Z dělnických rodin mezi inteligenci. K otázce zastoupení dětí dělníků ve vyšším školství druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Dílčí výsledky a možnosti výzkumu*. In: Problematika dělnictva v 19. a 20. století. Bilance a výhledy studia. Sborník z konference věnované 95. výročí narození Arnošta Klímy. Ostrava 2011 (v tisku).

[44] Na většině sledovaných škol činilo zastoupení osob původem z nejvyšší složky dolní vrstvy (*Obere Unterschicht* v Schürenově matrici) přibližně 90%. Výjimečná situace panovala pouze v českých středních školách v Moravské Ostravě. Hlavně díky dětem z hornických rodin (horníky řadil Schüren mezi zaučené dělníky do střední dolní vrstvy) zde byly zaznamenány velmi vysoké podíly střední části dolní vrstvy: v sondách pro gymnázium tvořila 41% resp. 29% a v reálce 30% všech studentů původem z dolní sociální vrstvy. Srov. SCHŰREN, Reinhard: *Soziale Mobilität*, s. 314-321 a 328-361.

které nastupovalo v průběhu druhé poloviny 19. a na počátku 20. století do středních škol, přičemž podíl těchto osob na příchozích postupně klesal.[45]

Provedený rozbor sociálního původu studentů ukázal, že se příliš nezměnilo zastoupení jednotlivých sociálních vrstev. Bez ohledu na vyučovací jazyk (a v jeho důsledku i další sociokulturní znaky studentů), typ a lokaci středních škol zůstávalo po celou dobu přibližně stejné. Nepotvrdily se tak zkušenosti některých německých autorů (D. K. Müller, M. Kraul), kteří sledovali ve druhé polovině 19. století růst „sociální exkluzivity" gymnázií v Prusku resp. po roce 1871 v Německu.[46] Téměř konstantní poměr studentů z dolní, střední a horní sociální vrstvy od poloviny 19. století až do první světové u obou německých škol v Olomouci popř. od 70. let u později zakládaných ústavů však zároveň nenasvědčuje ani zlepšení přístupových šancí ke středoškolskému vzdělání pro děti ze sociálně hůře situovaných rodin.[47] A to přesto, že v souvislosti s postupujícím zahušťováním středoškolské sítě sloužily střední školy obyvatelstvu stále menších oblastí. Spolu s tím se logicky zmenšoval podíl osob, které musely po dobu studia bydlet mimo svá trvalá bydliště, což znamenalo úlevu pro rodinný rozpočet potenciálních zájemců z méně majetných rodin. Navíc se rozvíjely v jednotlivých ústavech podpůrné spolky, precizoval systém nadací pro studenty apod. Na druhou stranu „odčerpával" potenciální zájemce z prostředí dolní (a nižší střední) vrstvy překotný rozvoj odborného středního školství v závěru 19. a na počátku 20. století, jež představovalo méně náročnou, kratší a tedy i levnější formu vyššího vzdělání, které zároveň více odpovídalo profesním ambicím této části obyvatelstva.

Zásadní změny ve skladbě středoškolských studentů z hlediska jejich sociálního původu probíhaly uvnitř jednotlivých vrstev, zejména dolní a střední. Není divu, neboť probíhající transformace hospodářství a vůbec celé společnosti českých zemí implikovala proměnu profesní struktury populace, mj. i té části, jež si mohla dovolit a zároveň chtěla z různých důvodů umožnit svým potomkům zisk přinejmenším středoškolského vzdělání. Zvláštní pozornost si v rámci studia strukturální transformace sociálního původu středoškoláků zaslouží sledování vývoje zastoupení osob z rodin vnitřně diferencované

[45] Potvrzují to i výsledky provedeného rozboru. Zatímco v sondách pro 50. a 70. léta 19. století činilo s výjimkou českého gymnázia v Olomouci (6,5%) zastoupení těchto osob 1,8-5,2% analyzovaných studentů, v dalších sondě pro 80. (Opava) resp. 90. léta 19. století se vyskytovaly na sledovaných školách pouze v řádu jednotlivců (0,7-3,5% příchozích). Ve školních letech těsně před světovou válkou pak studenti z uvedeného sociálního prostředí buď zcela chyběli, nebo se objevovali jen zcela ojediněle (max. 2,2%). Nutno dodat, že tento pokles probíhal bez ohledu na lokalitu, jazyk a typ středních škol a skladbu jejich studentů.

[46] MŰLLER, Detlef K.: *Sozialstruktur*; KRAUL, Margret: *Gymnasium und Gesellschaft im Vormärz. Neuhumanistische Einheitsschule, städtische Gesellschaft und soziale Herkunft der Schüler*. Göttingen 1980.

[47] To koresponduje se zjištěními Fritze Ringera, podle něhož nepramenil rostoucí počet zápisů na střední a vysoké školy z významněji spravedlivější distribuce relativních vzdělávacích šancí ve společnosti. RINGER, Fritz: *Introduction*. In: MŰLLER, Detlef K. – RINGER, Fritz – SIMON, Brian (eds.): The Rise, s. 3.

sociální skupiny inteligence. Nakolik se ve studentstvu středních škol projevovala seberekrutační tendence jejích příslušníků? V trichotomní stratifikaci společnosti byla inteligence rozptýlena do všech sociálních vrstev, avšak její jádro příslušelo do střední vrstvy, konkrétněji nové střední vrstvy. Vedle různých kategorií úředníků (vyjma tzv. podúředníků) lze do inteligence zařadit živitele z řad příslušníků svobodných povolání (advokáty, lékaře ad.) a technické inteligence (inženýři, architekti apod.), duchovních (rabíny, evangelické kněze) a učitelů škol všech úrovní poskytovaného vzdělání. [48] Výsledky analýzy náboru středoškolských studentů moravských a slezských středních škol druhé poloviny 19. a počátku 20. století dokládají obecný trend posilování zastoupení dětí z rodin inteligence bez rozdílu na vyučovací jazyk, typ a lokaci vzdělávacích ústavů (tabulka č. 6).

Tabulka č. 6: Zastoupení dětí z rodin inteligence ve studentstvu vybraných středních škol (v %)

Střední škola	Vyučovací jazyk	Časové sondy			
		1.	2.	3.	4.
Olomouc – G	český	x	6,5	12,5	23,4
Přerov – RG/G	český	x	9,0	16,4	22,0
Opava - G	český	x	x	11,8	18,5
Mor. Ostrava - RG/G	český	x	x	15,0	16,4
Mor. Ostrava – R	český	x	x	x	15,7
Hranice – RG	český	x	x	x	25,5
Hranice – RG/G	německý	x	13,5	31,0	34,1
Olomouc – G	německý	35,1	29,2	35,1	39,1
Olomouc - R	německý	20,9	15,9	26,4	34,7
Mor. Ostrava - R	německý	x	14,4	23,6	25,7
Mor. Ostrava - G	německý	x	x	28,4	40,7
Mor. Ostrava - DL	německý	x	x	x	32,6

G/RG/R/DL – gymnázium/reálné gymnázium/reálka/dívčí lyceum

Inteligence doplňovala své řady ke konci sledovaného období čím dál více svými dětmi. Podle údajů o skladbě studentstva středních škol to však platí především o její německé složce, která získávala středoškolské vzdělání a priori na německých ústavech. Přestože byl v českých školách zaznamenán rapidní nárůst zastoupení inteligence mezi živiteli studentů (např. Olomouc, Přerov), nevyrovnalo se ani těsně před první světovou válkou tradičně vyššímu podílu této sociální skupiny ve studentstvu škol s německým vyučovacím jazykem.[49]

[48] Do dolní vrstvy byli zařazeni studenti z rodin nižších úředníků (adjunkti, oficiálové) a osoby s blíže nespecifikovaným profesním označením „*úředník*“ či „*Beamte*“, do horní vrstvy nejvyšší úřednické kategorie – zejména okresní hejtmani a soudci. Zbývající část potomků inteligence byla podle povolání jejich živitele zařazena do střední sociální vrstvy. Východiskem pro vymezení sociální skupiny inteligence práce POKLUDOVÁ, Andrea: *Formování inteligence na Moravě a ve Slezsku 1857-1910*. Opava 2008.

[49] Ve školních letech těsně před první světovou válkou (sonda č. 4) představovaly sledované české a německé střední školy z hlediska etnického původu příchozích studentů téměř homogenní ústavy. Až na výjimky

Data ze středních škol stejného vyučovacího jazyka v Moravské Ostravě a Olomouci naznačují, že děti z tohoto sociálního prostředí upřednostňovaly spíše studium na gymnáziích než reálkách, což souviselo zřejmě jednak s vyšší prestiží gymnázií, jednak s jejich dalšími profesními popř. studijními (zejména univerzitními) ambicemi. Obecně přibývalo potomků nejpočetnější složky inteligence - úředníků, kteří tvořili (s výjimkou gymnázia v Opavě) v předválečných školních letech na všech školách její největší část. Výrazněji se přitom podílely děti úředníků na studentstvu původem z rodin inteligence v německých (55-78%) než českých školách (41-54%). V českých středoškolských ústavech náležela zase významnější pozice v rámci inteligence živitelům z řad učitelů (např. Olomouc, Opava, Přerov), byť jejich podíl postupně klesal. Ve studentstvu moravskoostravských středních škol byla podle očekávání zejména díky dětem inženýrů zastoupena více technická složka inteligence, což vyplývalo ze specifické hospodářsko-sociální reality Moravské Ostravy a jejího blízkého okolí, odkud pocházela převážná část jejich studentstva. Zbývající část studentů z rodin inteligence pak představovali potomci příslušníků svobodných povolání (zejména lékařů a advokátů) popř. evangelických a židovských duchovních.[50]

Období od poloviny 19. do počátku 20. století bylo érou překotného rozvoje středního školství. Vlivem působení řady faktorů docházelo k jeho kvalitativní proměně a zvyšování počtu středoškolských institucí a studentů. Příklad multietnických a nábožensky heterogenních českých zemí ukázal, že je při studiu zdejšího středního školství nutné zohlednit i etnický a náboženský aspekt. Z hlediska diferenciace středních škol podle vyučovacího jazyka i etnické a náboženské skladby jejich studentů se navíc značně lišil vývoj v jednotlivých částech českých zemí. Zatímco v Čechách a na Moravě se o dynamický růst středního školství zasloužilo větší měrou emancipující se české obyvatelstvo, ve Slezsku byla hlavním zdrojem růstu místní německá populace.[51] V lavicích středních škol postupně

---

se na nich nevyskytovaly osoby jiného mateřského jazyka, než byla vyučovací řeč škol. Německé středoškolské ústavy tedy v tomto období opouštěli na rozdíl od doby před počátkem rozvoje českého (a polského) středního školství skoro výhradě mladí příslušníci inteligence německé. Naopak české školy plnily od počátku jejich existence funkci „producentů“ inteligence téměř ryze české.

[50] V německých středních školách v Moravské Ostravě a Hranicích tvořily převážnou část potomků lékařů a advokátů děti židovského původu. Nutno dodat, že celkově ale nedosahovalo zastoupení židů mezi studenty z rodin inteligence jejich podílu na veškerém příchozím studentstvu.

[51] Názorně to ukazuje porovnání údajů o skladbě studentů ve školních letech 1850/51 a 1909/10. V roce 1850/51 bylo ze všech 6 727 středoškoláků v Čechách 3 527 osob české národnosti a 2 714 německé. Na Moravě činily tytéž hodnoty 961 a 1 317 (ze všech 2 492 studentů). Ve Slezsku tvořili v tomto roce většinu studentů Němci (408), za nimiž následovali Češi (247) a Poláci (94). Nutno dodat, že zbývající část studentstva všech tří zemí představovali židé, kteří byli vyčleněni ve statistikách z 50. let 19. století jako zvláštní národnost (Čechy: 486, Morava: 211, Slezsko: 34). Ve školním roce 1909/10 studovalo ve středních školách v Čechách celkem 32 644 studentů. Z nich uvedlo jako svůj mateřský jazyk češtinu 20 931, němčinu 11 659, polštinu 11 a jiný 43.

přibývalo těch, jejichž živitelé (nejčastěji otec) se řadili podle vykonávané profese k nově se prosazujícím složkám obyvatelstva (zejm. inteligence, zaměstnancům různých úrovní popř. podnikatelů). Tento trend probíhal rychleji a s větší intenzitou na německých středních školách (obsazovanými stále více německy mluvícími studenty) než na českých ústavech, které sloužily od počátku téměř výhradně dětem z jazykově českého prostředí. Důležitým faktorem ovlivňujícím složení studentů byla socioprofesní skladba populace příslušné lokality a regionu, odkud se rekrutovali.

Problematika rozvoje středního školství a skladby středoškolského studentstva by neměla zůstat stranou výzkumu formování inteligence českých zemí druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Vždyť absolventy středních škol, kteří mohli své vzdělání ještě dále rozšířit, lze bez nadsázky označit za skutečné jádro inteligence. Aktuálnost a důležitost studia sekundárního vzdělávání dokládá mj. také jeho přesah do řady dalších témat sociálněhistorického výzkumu 19. a počátku 20. století (formování občanské společnosti, národnostní vývoj, sociální mobilita ad.).

Ze všech 16 819 moravských středoškoláků pocházela většina z jazykově českého (9 934) a německého (6 787) prostředí a jen minimálně zde byli podobně jako v Čechách zastoupeni příslušníci jiných etnik (Poláci – 69, ostatní – 29). Největší část slezského středoškolského studentstva (celkem 3 650) tvořili Němci (2 598), za nimiž následovali Poláci (657), Češi (389) a příslušníci jiných etnických skupin (6).